

KÖNYVSZEMLE / BOOK REVIEWS

A posztindusztriális átmenet és az újraiparosodás kritikai olvasata. Lux G. (2017): Újraiparosodás Közép-Európában (Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs, 327 o.)

A critical approach to postindustrial transition and reindustrialisation

MOLNÁR ERNŐ

MOLNÁR Ernő: egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem, Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék; 4032 Debrecen, Egyetem tér 1.; molnar.erno@science.unideb.hu

Ernő MOLNÁR: assistant professor, Department of Social Geography and Regional Development Planning, University of Debrecen; Egyetem tér 1., H-4032 Debrecen, Hungary; molnar.erno@science.unideb.hu

A globális gazdasági válság, valamint Kelet-Közép-Európa poszt-szocialista átalakulásának negyedszázados tapasztalatai nyomán az ipar jelentőségének újrafelfedezését tapasztalhatjuk napjainkban. De miközben az újraiparosodás/újraiparosítás és a negyedik ipari forradalom – gazdaságpolitikai üzenetek vagy formálódó stratégiák szintjén – mind gyakrabban jelenik meg a közbeszédben, nehéz kellő távolságtartással készített, kritikus és átfogó helyzetértékelést olvasni a folyamatokról. Lux Gábor közelmúltban megjelent könyve ilyen munka. Egyrészt, a szakirodalomban igen tájékozott szerző biztos elméleti alapokra helyezi írását, s ezzel jelentősen hozzájárul az ipar területi átalakulásának tudományos igényű elemzéséhez. Másrészt, felismerve a régió iparát alakító folyamatok hasonlóságát és összekapcsolódását, közép-európai kontextusban vizsgálódik, az elmúlt évtizedek hazai iparföldrajzi monográfiái közül elsőként helyezve a hangsúlyt e tágabb területi léptékre. Harmadrészt, a szakirodalom feldolgozása mellett saját terepi kutatásainak tapasztalatait is beleépíti munkájába, így adva mélyebb elemzést a hagyományos iparvidékek átalakulásáról. Végül, az elméletek és empirikus tapasztalatok mozaikjaiból át-



gondolt, logikusan felépített rendszert formál, melyből egyszerre olvasható ki a szerző iparpárti, de az ipar térbeli fejlődésével, modernizációs hatásaival, illetve fejlesztési stratégiáival kapcsolatban kritikus álláspontja.

A könyv a posztindusztriális gazdaság és az ipar viszonyának tisztázásával indul. Kissé sarkosan megfogalmazott konklúziója szerint szó sincs az ágazat jelentőségvesztéséről: a posztindusztriális átmenet – az ipar háttérbe szorulását propagáló – ideája a kreatív osztályt kiszolgáló, új társadalmi egyenlőtlenségeket teremtő városréségi politikák szüleménye. A realitásoktól elszakadó, a szolgáltatásoknak (és kreativitásnak) a szerkezetváltásban túlzott jelentőséget tulajdonító fejlesztéspolitikák – a szerző szerint – a hagyományos feldolgozóipar leértékelődésének és városi kormányzásból történő kiszorulásának következményei. Az iparvárosok markáns dezindusztrializációval párosuló radikális szerkezetváltási kísérlete ugyanakkor nem igazán bizonyult sikeresnek: az új munkahelyek nem kompenzálták a megszűnő régiákat, és nem jött létre erős beágyazottságú szereplőkre épülő, stabil helyi gazdaság. A posztindusztriális korszak új területi egyenlőtlenségeket generál: az elmaradott, kedvezőtlen gazdasági szerkezetű, kritikus tömeg hiányával jellemezhető perifériákkal szemben az agglomerációs előnyökből és pozitív lokális externáliákból profitáló nagyvárosi régiók felértékelődése jellemző. Ez komoly kihívás a kis- és középvárosok gazdaságát építő fejlesztéspolitikák számára is: úgy tűnik ugyanis, hogy a tercier szektor régiókban csak a fővárosi térségek átalakulásában képvisel igazi húzóerőt, miközben vidéken erősebben differenciál az ipar.

A globalizáció korára jellemző szabadabb termelés szervezés az iparban a verseny terének kitágulásához és a termelés térbeli átrendeződéséhez vezet. A kevésbé fejlett régiókba telepített tevékenységek és az automatizálás együtt eredményezi a fejlett országokban az „eltűnő közép” problémáját, azaz a közepes képzettséget igénylő, jellemzően ipari munkahelyek felszámolódását, a munkaerőpiac „homokóra-társadalmakat” eredményező polarizálódását. A régi ipari térségeket látványosan érinti e folyamat: egyoldalú gazdasági szerkezetük és alkalmazkodási problémáik az 1970-es évek világgazdasági korszakváltása óta egyre mélyülő válságot eredményeztek. A szerző különböző tudományterületekről importált elméletek széles körét vonultatja fel az ipari depresszió magyarázatára, mígnem eljut az evolúciós gazdaságföldrajz gondolatvilágáig. A hosszú távú folyamatokra és bizonyos mértékű belső tehetetlenségre alapozó modell bemutatása során az útfüggőség és a koevolúció fogalmait állítja középpontba: míg előbbi a már kialakult fejlődési pályák orientáló szerepét, a múltnak a jelen és jövő fejlődésére gyakorolt hatását jelenti, utóbbi a gazdasági, társadalmi, intézményi és technológiai környezet egymást kölcsönösen befolyásoló fejlődését, az ipari szereplőknek a saját maguk által (is) létrehozott térhez történő alkalmazkodását feltételezi. A szerző a régi ipari térségek átalakulását tipizálja, melyben a hagyományos ipar megújulásának, a dezindusztrializációnak, illetve az új iparágak megjelenésének sikeres és sikertelen alapeseteit különíti el. Kritikus a regionális rugalmas-

ság divatos koncepcióját illetően: a konstrukciót egy fél évszázados elmélet (a Jánosy Ferenc-féle helyreállítási periódusok) válság idején leporolt, újracsomagolt verziójának tartja.

A könyv második szerkezeti egysége az iparfejlesztés összefüggéseire fókuszál. Kiemeli a szelektív beavatkozás és erőforrás-koncentráció, továbbá – a versenyelőnyök térhez kötöttsége okán – a helyi környezet jelentőségét. Az univerzális sikerreceptek kritikájaként az agglomerációs előnyök és kapcsolódó externáliák két alaptípusára hívja fel a figyelmet. Az egy adott iparág földrajzi koncentrációjához kötődő, kisvárosi terekben is kiaknázható lokalizációs előnyök és a kapcsolódó változatosság a specializáció, míg a különféle gazdasági tevékenységek egymás mellett éléséből származó, csak metropolisztérségekben rendelkezésre álló urbanizációs előnyök és a nem kapcsolódó változatosság a diverzifikáció fontosságát jelenítik meg. Az ipari térségekre szervezett tereként tekint, melyeket a vállalatok közötti kölcsönös függőségi viszonyok és tudásáramlások hoznak létre, ahol az ipar, az intézmények és a tudásbázis öngerjesztő, kumulatív oksági folyamatok által is támogatott koevolúciója figyelhető meg. A poszt szocialista országok fejlődése szempontjából különösen tanulságos a versenyképességre magas és alacsony útja közötti különbségtétel: előbbi esetben a termelékenység, az innováció, a termékminőség, a szakszervezetek, a magas bérek és a szociálpolitikai programok a fejlődési pálya leírására alkalmas kulcskifejezések, míg az alacsony út nyomott bérekre és költségversenyre épít. Feljebb lépésre, a nagyobb hozzáadott értéket képviselő termékek és tevékenységek arányának növelésére van szükség a versenyképesség magas útjára kerüléshez: attól függően, hogy a tényezőintenzitási létra mely szintjein kapcsolódnak be a nemzetközi munkamegosztásba, a kompetitív fejlődés elméletére építkezve neofordista, tudásalkalmazó és tudásteremtő régiókat különböztet meg a szerző.

A posztindusztrializmus ideológiája – illetve a poszt szocialista országokban a múlttal való szakítás igénye – miatt nemcsak leértékelődött, de a modern államok többségéből el is tűnt a formális iparpolitika: mégis számos, az ipar működését befolyásoló politikai eszköz és intézmény létezik, melyekben jelentősen eltér egymástól a könyvben bemutatott angolszász, francia dirigista, skandináv és kelet-ázsiai modell. Az elmúlt években a globális gazdasági válság és a legfejlettebb országok ipari vezető szerepük elvesztésétől való félelme az USA-ban és az EU-ban is újraparosítási koncepciókat inspirált. Innovációra, illetve a közelség és a területi multiplikátorok szerepére helyezett hangsúlyaik apropóján tárgyalja a szerző az újraparosodás szerkezeti keretként értelmezhető iparági körzetek problematikáját: áttekintést ad működési mechanizmusairól, típusairól, a globalizáció időszakában jellemző átalakulásokról, valamint fejlődésük jövőbeli lehetséges irányairól. A helyi és regionális gazdaságfejlesztés rendszerének elemeként foglalkozik az ipari parkokkal, az intelligens specializáció témáján keresztül pedig a sektorspecifikus szemlélet visszatérésével.

Közép-Európa ipari átalakulásának bemutatását az államszocialista ipar örökségének értékelésével kezdi. Egyetérthetünk a szerzővel abban, hogy a

rendszerátalakulását erősen befolyásolták az előzmények, illetve – a rendszer különütassága ellenére – indokolható a párhuzamkeresés a szocialista és a fejlett nyugati országok iparvidékeinek szerkezeti válsága (a nem piaci racionalitások, a puha költségvetési korlát fejlődést befolyásoló szerepe), valamint a szocialista és a dél-európai periféria iparosítása (felzárkóztatási célok) között. Ugyancsak támogatandó, hogy nem kezeli homogén egységként a szocialista időszakot. Az 1950-es évek monofunkcionális ipari térségeket és területi polarizációt eredményező, 19. századi mintákat követő iparosítása erős vertikális ágazati irányítás és autarkias törekvések mellett valósult meg. A későbbi korrekciókat ugyan eltérő vehemenciával hajtották végre a térség országaiban, de e törekvések középpontjában mindenütt a gazdaságirányítás reformja, a technológiaváltás, a területfejlesztési eszközök integrálása, valamint a nemzetközi kooperáció mélyítése állt. Ezzel együtt az iparfejlesztés – részben területfejlesztési céllal – a későbbiekben is elsősorban az új kapacitások elosztására fókuszált, jellemzően kevesebb figyelmet fordítva az egyoldalú szerkezetű, a nyugat-európai iparvidékekhez nagyon hasonló válságtüneteket produkáló, de a gazdasági mutatók tükrében fejlettnak számító ipari térségekre.

A rendszerváltás ipari átalakulásában alapvető különbségeket lát a szerző a visegrádi országok, Szlovénia és Délkelet-Európa pályái között. Hangsúlyozza a dezindustrializáció mértékében és a válságkezelési stratégiákban mutatkozó differenciákat, rámutat az újraparosításban központi szerepet betöltő külföldi működő tőke megjelenésének, illetve az országok nemzetközi munkamegosztásba kapcsolódásának minőségi eltéréseire. A szerkezetváltás során duális gazdaságok formálódtak, melyek területi lenyomataként a visegrádi országok 19. századi gyökerű – és a komoly ipari bázissal rendelkező délnémet és északolasz régiókhoz közvetlenül kapcsolódó – hagyományos ipari térségének megerősödése jellemző. A perifériák munkaintenzív könnyű- és élelmiszeriparával szemben itt a gépipar dominál, és a feljebb lépéssel összhangban a minőségi telepítő tényezők (képzett munkaerő, fejlett üzleti szolgáltatások, agglomerációs előnyök) felértékelődése figyelhető meg. A könyv fontos üzenete, hogy az ipar szerepe differenciáltan értékelendő a „valódi” posztindusztriális átmenetet mutató nagyvárosi régiókban, az ipar dinamikus átalakulására épülő átmeneti térségekben és a destruktív dezindustrializáció által sújtott periférián, ahol a versenyképes tevékenységeket felmutatni nem képes szolgáltató szektor dominanciája a szerkezeti problémák, a térség gazdasági kiürülésének jele. A közép-európai látófelület országokénti esettanulmányokkal egészül ki, melyekben – a visegrádi országok és néhány posztjugoszláv gazdaság esetében – az iparfejlesztési célok és eszközök is bemutatásra kerülnek.

A könyv negyedik szerkezeti egysége két régi iparvidék szerkezetváltásának mélyebb vizsgálatára vállalkozik. Felső-Szilézia és Pécs-Baranya esetében közös jellemvonás az ipari múlt és a monostrukturális jelleg. Az esettanulmányokból mégis inkább az szűrhető le, hogy több a különbség. Felső-Szilézia klasszikus szénalapú iparvidék, jelentős acéliparral, mely a 19. század szülöttje

és fejlett régiója. Pécs–Baranya eredeti ipari profilja ezzel szemben többoldalú, részben kézműves jellegű, s csak a 20. században vált domináns szereplővé a szén- és uránbányászat (melyekre ugyanakkor további nagyipar nem épült). Felső-Szilézia többmilliós policentrikus agglomeráció: egyrészt klasszikus iparvidék, másrészt – népesség- és gazdaságtömörülése, urbanizációs színvonala alapján – a centrumtérsegek sajátosságait hordozza. Pécs–Baranya korábbi ipari profilja gazdasági és földrajzi perifériás helyzettel párosul, központja a „kis barokk városok” közé tartozó Pécs, mely oktatási és kulturális centrumpozícióra törekszik, de küzd a kisebb nagyvárosok kritikustömeg-hiányával. Mindkét térségben fontos az alulról építkező gazdaságfejlesztési stratégiák szerepe, de míg ez Lengyelországban életképes helyi kezdeményezéseket (Felső-sziléziai Légi-közlekedési Társaság, Katowice Nemzetközi Vásár, Felső-sziléziai Fejlesztési és Promóciós Ügynökség), illetve működőképes helyi fejlesztési koalíciót teremtett, a pécsi innovatív koncepciók – ha el is indultak a megvalósítás útján – sohasem tudtak igazán áttörő sikert elérni.

Felső-Szilézia gazdasági szerkezetváltása során egyes hagyományos iparágak nemcsak megőrizték szerepüket, de új, versenyképes tevékenységeket eredményező konverziójuk (környezetipar, speciális acélipar) is megfigyelhető. Máshol új iparágak (járműgyártás) települtek meg. Köszönhetően a lokális miliőnek, a konurbáció közepes méretű városainak gazdasági megújulásában az ipar játssza az elsődleges szerepet. Emellett rendelkezésre áll a kritikus tömeg a fejlett üzleti szolgáltatások letelepedéséhez is: „világvárosi” atmoszféra, posztindusztriális fejlődési pálya jellemző Katowicére, a régió központi településére. Pécs–Baranya esetében ugyanakkor szembefordulás figyelhető meg az ipari múlttal, miközben a szolgáltatásalapú megújulást nehezíti a kritikus tömeg hiánya. Pécs számára rendkívül fontos az egyetem – demográfiai és migrációs trendek hatására jelentősen erodálódott – stabilizáló szerepe, mely hosszabb távon az innovációorientált átalakulás lehetőségét is hordozza. A szerző emellett hangsúlyozza az újonnan betelepülő, de egyelőre csekély súlyú kihelyezett szolgáltatások jövőbeli növekedésének lehetőségét, illetve részletesen tárgyalja a kultúrára építő városfejlesztési elképzeléseket. Az Európa Kulturális Fővárosa projekt megítélésében kritikus: miközben elismeri, hogy annak strukturális hatásai – például a turizmus terén – hosszabb távon lesznek igazán érzékelhetőek és értékeli a pozitív városimázst alakító szerepét, mégis alapvetően sikertelen próbálkozásnak tartja, melyet az alulról jövő kezdeményezés megvalósítása során mutatkozó intézményi gyengeségekkel, a globális gazdasági válság negatív hatásaival, illetve a régió kultúraalapú újrapozicionálásához szükséges kritikus tömeg hiányával magyaráz.

A szerző zárógondolatai az újraparosítás közép-európai lehetőségeihez kapcsolódnak. Kritikái ellenére alapvetően sikeresnek látja a régió iparának nemzetközi integrációját. Jövőt meghatározó kulcskérdésként fogalmazza meg a költségalapú versenyképesség meghaladását, a versenyképesség magas útjára kerüléshez szükséges feljebb lépés igényeinek is megfelelő minőségű munkaerő

biztosítását, az ipar dualitásának oldását, valamint az ipari fejlettség területi különbségeinek mérséklését, a perifériák újraiparosítását. Meggyőződésem, hogy e pontok összefüggenek: a feljebb lépés térben korlátozottan rendelkezésre álló, nehezen reprodukálható minőségi tényezőkínálatot előtérbe toló hatása a területi differenciálódás, míg az ipar dualitásának hazai szereplők erősítésével történő oldása inkább a különbségek mérséklődése irányába mutat. Nem kevésbé izgalmas és e kötetben kevésbé tárgyalt kérdés, hogy az új alapinnovációk – például a régió kulcsiparágának számító autógyártásban az elektromobilitás vagy általában a negyedik ipari forradalomként (ipar 4.0) aposztrofált folyamat – miként hathatnak Közép-Európa ipari műhelyének jövőbeli fejlődési pályájára...

A kulcskérdések megválaszolásához szükséges, iparon túlmutató perspektívát – a kapitalizmusváltozatok elméletéhez fordulva – maga a szerző adja meg: a régió jelentős részére jellemző, közepes jövedelmű fejlődés csapdájába vezető függő piacgazdasági modell meghaladására van szükség. Kompromisszumos megoldásokra, melyek egyszerre alapulnak a globális értékláncokban történő feljebb lépés, illetve a kis- és középvállalkozásokra épülő, belső erőforrásait kiaknázó, komplex tevékenységeket végző iparági körzetek logikáján, egyszerűsített a térségi specializáció és diverzifikáció lehetőségein. A szerző több helyen is hangsúlyozza írásában, hogy uniformizált sikerreceptek, a fejlett régiók mintáinak kritikátlan átvételére épülő beavatkozások helyett térben és időben differenciált látásmód, a helyi adottságok figyelembevétele szükséges. E megközelítés részét képezi a kompetitív fejlődés más-más szintjeit képviselő központi térségek, átmeneti régiók és perifériák – vagy például a kritikus tömeggel nem rendelkező kis- és középvárosok – helyükön kezelése. További kulcsgondolata a könyvnek a radikális szerkezetváltás elvetése, a fokozatos alkalmazkodás stratégiájának propagálása, mely nemcsak a transzformációs veszteségek csökkentésével, hanem – a meglévő tudásanyag értékes elemeinek újrapozicionálása révén – a célok sikeresebb megvalósításával is kecsegtet. A szerző e megújulási folyamat fontos gátjának látja az elégtelen intézményi háttér, illetve az iparági körzetek kialakítása előtt tornyosuló, a periféria problémáival és a szocialista előzményekkel összefüggő szerkezeti gyengeségeket. Bár kiemel négy ágazatot (specializált gépgyártás, infokommunikáció és szoftveripar, élelmiszeripar, kihelyezett üzleti szolgáltatások), melyek az újraiparosodás zászlóvivői lehetnek, jómagam nem annyira a „mit?”, mint inkább a „hogyan?” szerepét hangsúlyozó álláspont híve vagyok.

Lux Gábor könyve a közép-európai ipar negyedszázados fejlődésének értékes szintézise: számos, továbbgondolásra alkalmas problémafelvetésével fontos vonatkoztatási pont a jövő iparföldrajzi kutatásai számára. Fogyaszthatósága okán nemcsak a téma kutatói, de a területi folyamatok iránt érdeklődő szélesebb közvélemény számára is nyugodt szívvel ajánlom.